

Morten Ejrnæs, Jørgen Elm Larsen og Maja Müller

Fattigdom og overlevelsesstrategier

Reduktionen af sociale ydelser til de i forvejen dårligst stillede i Danmark i perioden 2002 til 2011 bevirkede, at mange mennesker uventet blev kastet ud i dyb fattigdom. Individer og familier måtte planlægge og udvikle strategier for, hvordan den pludselig opståede mangelsituation skulle håndteres. I forskningsprojektet "Konsekvenser af at have de laveste sociale ydelser som forsørgelsesgrundlag" har vi ud over at undersøge modtagernes økonomiske situation og afsavn sat fokus på, hvorledes de ramte familier og enkeltindivider reagerede på den nedsatte ydelse, og hvorledes de håndterede den nye situation, som på én gang var præget af økonomisk knaphed, afsavn og arbejdsløshed og altså skabte krise i familien. Vores studie kan betragtes som et casestudie, der omhandler coping med den særlige situation, som indførelsen af de laveste ydelser medførte. Vi skitserer indledningsvist et begrebsapparat, der kan tydeliggøre, at de fattige blev udsat for et ensartet strukturelt pres, men at de både reflekterede over deres unikke situation og handlede forskelligt. Dernæst behandler vi copingstrategier i forhold til at opnå arbejde, håndtere den trange økonomi og beskytte børnene mod virkningerne af fattigdom. Vi viser, hvorledes fattige individer og familier gennem problemfokuseret og følelsesfokuseret coping samt refleksioner over deres vanskeligheder håndterede arbejdsløshed og afsavn.

Søgeord: Coping, fattigdom, jobsøgning, hverdagsliv.

Coping med fattigdom – teoretiske perspektiver

Fattige handler lige som andre aktører i forhold til deres aktuelle økonomiske problemer og øvrige livsbetingelser. De er ikke kun passive ofre for omstændighederne, men tilpasser sig løbende nye vilkår og problemer. Undersøgelsen viser, at der skete en tilpasning og en udvikling af overlevelsestrategier i forbindelse med håndtering af de økonomiske vanskeligheder og andre typer af udfordringer, som modtagerne af de laveste ydelser blev udsat for. Disse handlinger, der var rettet mod at håndtere de alvorlige problemer og det stress, der opstår, når man bliver fattig, kan betegnes som *mestring* eller *coping*, der kan defineres som:

(...) kognitive og adfærdsmæssige bestræbelser, som er under konstant forandring og søger at håndtere specifikke ydre og/eller indre krav, der vurderes at være plagsomme eller at overskride personens ressourcer (Lazarus og Folkman 1984:141, Lazarus 2006:139).

Med *coping*begrebet anlægges et handlingsteoretisk perspektiv, hvor personerne handler og håndterer de økonomiske problemer og afsavnene. Ifølge "economic man" tankegangen, økonomisk søgeteori (Becker 1976) og rational choice teori (Coleman 1994), er menneskers overvejelser og handlinger først og fremmest udtryk for individernes nyttekalkuleren. Vi opfatter denne tilgang som alt for snæver. Vi lægger vægt på et aktør-perspektiv, hvor individerne reflekterer over såvel økonomiske som sociale og følelsesmæssige problemer og handler i forhold til dem. Vi ser imidlertid også på, hvilke faktorer der påvirker og danner rammebetingelserne for de fattiges refleksioner og handlinger i forbindelse med at få reduceret ydelserne.

I denne sammenhæng henter vi inspiration i Bourdieus handlingsteori, da vi ønsker at belyse samfundsstrukturernes indflydelse på den enkeltes handlingsalternativer; herunder den sociale positions indflydelse på den enkeltes forudsætninger og muligheder for at handle. Med Bourdieus handlingsteori søger vi at forklare, hvordan og hvorfor mennesker reagerer, når de er fattige. Ifølge Bourdieu er der tale om disponerede og situerede handlende agenter, hvilket betyder, at de enkelte individer har forskellige dispositioner, der er afgørende for deres handlinger. Individerne kan således indplaceres i stratificerede sociale landskaber i forhold til, hvilke ressourcer og barrierer der gør sig gældende inden for et bestemt felt. Derfor vil agenter ikke handle ens på de økonomiske incitamenter (Bourdieu 2002:30). Individet har på grund af dets placering i samfundsstrukturerne et bestemt udgangspunkt for at handle og følger bestemte handlemønstre og måder at tænke på. Hertil er knyttet forskellige individuelle ressourcer og barrierer, som, når det gælder reaktionerne på den økonomisk trængte situation, kan være afgørende for, hvorledes fattige håndterer arbejdsløshed og afsavn.

Morten Ejrnæs

Lektor ved Institut for Sociologi og Socialt Arbejde, Aalborg Universitet

E-mail:
ejrnaes@id.aau.dk

Jørgen Elm Larsen

Professor ved Sociologisk Institut, Københavns Universitet

E-mail:
jel@soc.ku.dk

Maja Müller

Adjunkt ved University College Lillebælt, Administrationsbacheloruddannelsen og socialrådgiveruddannelsen

E-mail:
maml@ucl.dk

Ud fra Bourdieus perspektiv vil handlingsstrategier og reaktioner på at blive sat ned i ydelse være afhængige af den enkelte aktørs habitus, som udgør dennes dispositioner og kompetencer, som både genererer og former handlingen. Habitus dannes bl.a. gennem den socialisering individet gennemgår, individets biografi eller livsforløb, typerne, karakteren og mængden af den kapital, som individet er i besiddelse af. Med kapitalbegrebet og feltbegrebet muliggør Bourdieus handlingsteori en analyse, hvor den kontekst, som handlingerne og copingen med fattigdommen finder sted i, de ressourcer som er tilgængelige for den enkelte aktør, samt den rolle som disse faktorer spiller for udformningen af handlingen, tages i betragtning.

Handlinger, refleksivitet og forudsætninger

Ifølge Bourdieus optik udgør feltet rammen for individets mulige handlinger. Hermed tenderer strukturerne til at blive dominerende, og handlinger og adfærdsmønstre bliver et resultat af habitus og de sociale strukturer. Da habitus kan opfattes som et udtryk for førrefleksive handlingsorienteringer i det enkelte felt, kan det diskuteres, hvorvidt der i Bourdieus handlingsteori er tilstrækkelig plads til at inddrage refleksivitet og bevidste valg som en del af handlingsorienteringen. Aktørerne synes ikke at have mulighed for at vælge og begrunde deres handlinger. Crossley (2001:97) fremhæver, at selvom valg tager udgangspunkt i "the feel for the game" og dermed ofte går upåagtet hen, så indtræffer valg hver dag i samspil med mere spontane handlinger – og ikke bare i ekstraordinære situationer som Bourdieu giver udtryk for. I Bourdieus teori undervurderes udstrækningen af den rationelle og bevidste refleksion (både det nyttekalkulerende valg og andre former for overvejelser), som ligger bag hverdagshandlingerne. Bourdieus understregning af de struk-

turelle forholds store betydning for handlemuligheder og handlinger er dog alligevel relevant i forhold til fattige, fordi deres handlingsalternativer netop begrænses afgørende af deres materielle situation. Modtagerne af de laveste ydelser havde således, da de blev interviewet i 2009, levet i en knaphedssituation i en længere periode, og deres valg var begrænsede af materielle mangler, et arbejdsmarked præget af stigende arbejdsløshed og deres begrænsede kapitaler. Alligevel viser undersøgelsen, at de fattige handlede på baggrund af bevidste overvejelser, når det gjaldt såvel den daglige overlevelse som jobsøgning og forsøg på at give børnene en tilværelse, der lignede deres mere velstillede kammeraters. Fattige mennesker står også over for valg hver dag, hvor rationel og bevidst kalkulation ofte indgår, når de tager beslutninger – fx med hensyn til jobsøgning, når de køber ind, når de vælger, hvad de skal spise, og hvilke aktiviteter børnene kan deltage i. Det er baggrunden for, at vi supplerer Bourdieus begrebsapparat med nogle overvejelser om mulighederne for refleksive valg blandt fattige.

Evnen til at foretage rationelle valg, forudgående refleksivitet og mulighederne for at handle hensigtsmæssigt fremgår af nyere forskning – herunder en undersøgelse af unge mødre fra arbejderklassen i Townsville (Mitchell & Green 2002). I undersøgelsen fra Townsville reflekterede kvinderne over, hvad der var de "rigtige" valg i forhold til dem selv og deres børn i deres vanskelige situation:

In many ways, these young women appeared to demonstrate late modernity characteristics as individualised, self-reflexive actors seeking to make sense of intimate relationships in an ontologically insecure and increasingly risk associated world (Mitchell & Green 2002:18).

Der er dog samtidig tale om, at de ofte ikke havde tilstrækkelige socioøkonomiske ressourcer til at føre refleksiviteten og deres ønsker ud i livet:

Although issues of individualism and independence were discussed and prioritised, it is important to place these in context. (...) Whilst not denying some of these young mothers increasing individualism and independence as self-reflexive actors, "choices", both practical and relationship based are frequently mediated by underlying structures and inequalities (ibid:10).

Uligheden eksisterer i selve handlingsmulighederne, men ikke i refleksionerne og tankerne om fx "det gode liv" og visionerne for fremtiden. Der er således tale om handlingsbegrænsninger for dem, der ikke har materielle ressourcer.

Sen (1992) opfatter manglende handlemuligheder som det væsentligste kendetegn ved fattigdom, og han betegner denne tilstand som "capability fa-

liure"; dvs. at de fattige mangler kompetencer eller muligheder for at handle. Dette perspektiv er relevant at inddrage i forbindelse med vores analyse af, hvad der har indflydelse på fattiges håndtering af deres situation. Særligt fordi modtagerne af nedsatte ydelser blev sat i en situation, hvor deres levkår forværredes, og hvor de blev tvunget til at handle i forhold hertil. Handlingsbegrænsninger (capability failure) er ifølge Sen et centralt kendetegn for fattige. Undersøgelsen af konsekvenserne af de laveste ydelser viser, at de fattige alligevel reflekterede over både, hvordan mangelsituationen påvirkede dem, og hvordan deres handlingsrum blev indsnævret. I næsten alle situationer blev de tvunget til at vælge mellem alternativer, som overhovedet ikke indgik i ikke-fattiges handlingsrepertoire, men de overvejede alligevel, hvordan de bedst kunne handle, således at de foretog den bedste prioritering i forhold til deres egne og familiemedlemmers behov. Hermed blev det tydeligt, at der ikke var én bestemt forudsigelig måde, som modtagerne reagerede på, eller at der kun blev anvendt én form for copingstrategi.

De fattige reflekterede, reagerede og handlede aktivt, selvom de var underlagt handlingsbegrænsninger, og handlingerne viste sig ikke kun at være et produkt af strukturerne, men også af individuelle overvejelser. Bourdieu gør opmærksom på, at netop krisesituationer er omstændigheder, der særligt tvinger mennesker til at forholde sig reflektivt til den ny situation (Bourdieu 2005). Undersøgelsen viser, at refleksioner ikke kun forekommer i krisesituation, men også i forbindelse med en lang række daglige handlinger. Fattige mennesker fører som andre mennesker indre samtaler med sig selv (Archer 2007:4). En stor del af refleksionerne kommer imidlertid til at omhandle, hvordan man skal afbøde virkningerne af afsavnene.

Håndtering af såvel materielle problemer som følelser i forbindelse med at opleve mangler og handlingsbegrænsninger gør tillige inddragelse af socialpsykologiske perspektiver til belysning af copingstrategierne relevant.

Copingstrategier: Overlevelse, problem- og følelsesfokuseret coping

Begrebet coping er ofte brugt inden for sundhedpsykologien og medicinsk sociologi til at forklare, hvordan mennesker reagerer på sygdomme, mens det inden for sociologien kan anvendes om reaktioner på alvorlige sociale problemer. Begrebet anvendes også mere specifikt i forskningen om arbejdsløses handlingsmønstre, hvor Kaul & Kvande (1991:9) skelner mellem coping (mestring) og tilpasning. Coping refererer i denne sammenhæng til den problemløsende adfærd, som fx handlinger rettet mod at få uddannelse eller job, mens tilpasning refererer til aktiviteter og strategier, som er rettet mod alternativer til lønarbejdet som fx pension eller kontanthjælp, som folk enten tvinges ud i eller selv ønsker.

En aktiv jobsøgning, herunder vedligeholdelse af netværk af tidligere arbejdskolleger eller rekvalificeringsstrategier, er ud fra denne begrebsramme udtryk for en proaktiv løsningsfokuseret coping. Undersøgelsen viser imid-

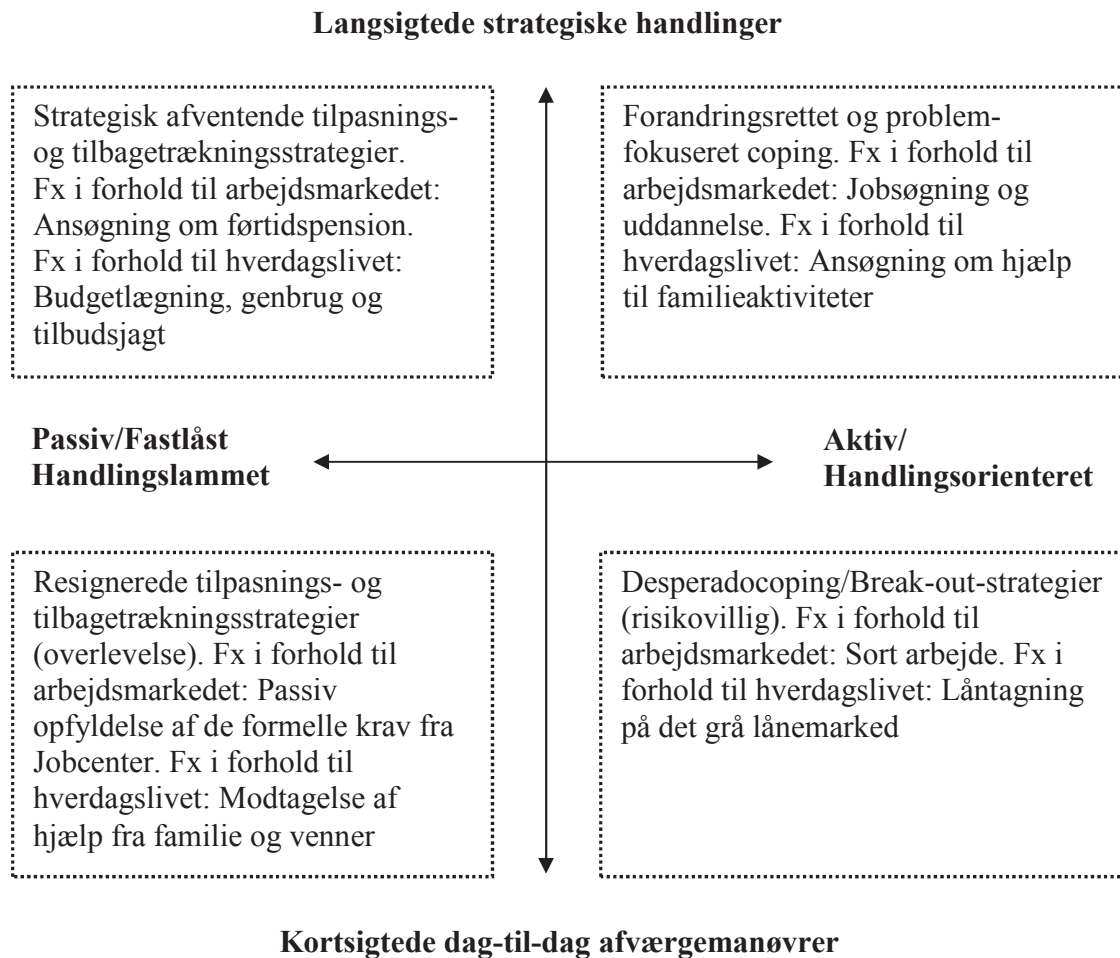
lertid, at en stor andel af modtagere af de laveste ydelser og kontanthjælp ikke kunne anvende arbejdsstrategien, idet de fx manglede kompetencer eller havde helbredsproblemer og/eller alvorlige sociale problemer. I sådanne tilfælde udviklede de reaktive copingstrategier i form af tilbagetrækning og tvungen tilpasning til den økonomiske trangssituation. De laveste sociale ydelser medførte forskellige reaktioner og copingstrategier, og oplevelsen af arbejdsløsheden, fattigdommen og afsavnene førte til forskellige former for psykiske belastninger, som individer og familier måtte håndtere. Lazarus påpeger, at coping har to forskellige funktioner: en problemfokuseret, der retter sig mod de vanskeligheder af økonomisk og social karakter, individet står overfor og en følelsesfokuseret, der sigter mod at regulere de følelser, der er vakt hos individet i forbindelse med oplevelsen af vanskelighederne. Derfor inddrager vi ud over den problemfokuserede coping også den følelsesfokuserede coping, som for mange på grund af krisesituationen i familien var central. Problemfokuseret coping er mulig at anvende, når situationen lader sig påvirke, og individet har indsigt i dette, mens følelsesfokuseret coping anvendes, når individet vurderer, at der intet er at gøre. De to processer er imidlertid ofte tæt forbundne (Lazarus 2006:145-146).

Coping eller mestring betegner således bestræbelsen på at håndtere stress. Der findes, ifølge Lazarus, ingen universelt effektive eller ineffektive mestringsstrategier. Mestringsens virkning afhænger af den subjektive trivsel, den sociale funktionalitet og det somatiske helbred (ibid. 139-143). I denne sammenhæng kan Antonovskys perspektiv omkring sundhed og mestring inddrages. Sundhed drejer sig her om at have en følelse af sammenhæng i sit liv ("sense of coherence"), og jo mere intens følelse af sammenhæng man har, desto sundere er man, fordi denne oplevelse giver styrke til at takle problemer og kriser. Sundhed har i Antonovskys perspektiv således at gøre med, hvor god man er til at mestre sit liv. En stærk følelse af sammenhæng i livet giver en psykisk robusthed, der gør, at man bedre kan klare de svære situationer og kriser, livet kan byde (Antonovsky 2000, Thybo 2003). Dette perspektiv kan bruges til at kaste lys over, hvordan copingstrategierne påvirkes af helbreds-tilstanden og det mentale velvære.

Med udgangspunkt i den forudgående redegørelse for copingbegrebet kan ydelsesmodtagernes mulige copingstrategier i forhold til fattigdom hensigtsmæssigt illustreres ud fra følgende model i figur 1.

Modellen indeholder fire typer af copingstrategier, som er kategoriseret efter, om de er langsigtede eller kortsigtede handlinger, og om de er proaktive eller reaktive. Copingstrategierne skal forstås som idealtyper, der ikke empirisk udelukker hinanden, men godt kan sameksistere i kombinationer. Der kan således både handles ud fra forskellige strategier i forhold til forskellige arenaer, og der kan benyttes flere forskellige strategier i forhold til samme arena. Således kan man fx godt anvende forandringsrettet og problemfokuseret coping i forhold til arbejdsmarkedet og samtidigt låne penge i

Figur 1

Kilde: Müller m.fl. 2010:85.

tvivlsomme lånefirmaer og herved anvende en desperado-coping. Dette ligger i forlængelse af Lazarus' perspektiv, hvor det påpeges, at den enkelte ikke nødvendigvis benytter samme form for mestring over for forskellige trusler. I udgangspunktet må man gå ud fra, at valget af mestringsstrategi vil følge den tilpasningsmæssige betydning af den enkelte trussel og de krav, den stiller med hensyn til både problemfokuseret og følelsesfokuseret coping (Lazarus 2006). Den følelsesfokuserede coping kan indgå som et element i alle de fire typer copingprocesser.

Modellen angiver nogle analytiske betegnelser for forskellige copingstrategier, og den kan derfor kaste lys over nuancerne i individernes coping og tilpasning. Strategier er ikke blot et spørgsmål om individuelle valg, som den enkelte tager, men også om den kontekst individet agerer i, hvilket fremhæves via anvendelsen af Bourdieus handlingsteori. Vi benytter os af en komplementær tilgang, der på den ene side kan bidrage til at forstå og forklare ydelsesmodtagernes strukturelt pressede situation og på den anden side har øje for de fattiges ofte forskelligartede og nuancerede refleksioner og overvejelser over, hvad deres fattigdom og afsavn betyder for dem både instrumen-

telt og følelsesmæssigt. Vi kan således vise, at fattige har en bevidsthed om deres problemer, og at de også i en presset situation kan vælge. Pointen er, at komplementære tilgange (Bourdieu's strukturelle, Archers reflektive og Lazarus følelsesfokuserede coping-tilgang) er nødvendige for samtidig at forstå og forklare både det samfundsmæssige pres, fattige udsættes for, og at de enkelte individers refleksioner, valg og handlinger i forhold til fattigdommen er vidt forskellige, selvom de er kraftigt påvirket af habitus, felt og struktur.

Data og metode

Artiklens data stammer fra projektet "Konsekvenser af at have de laveste sociale ydelser som forsørgelsesgrundlag" og er baseret på register-, survey og kvalitative undersøgelser. Både survey undersøgelsen og den kvalitative interviewundersøgelse var forløbsundersøgelser med dataindsamling i henholdsvis 2009 og 2010. Surveyen blandt modtagere af de laveste ydelser blev udført af SFI med besøgsinterviews og med opfølgning af Danmarks Statistik ved telefoninterview. En lignende undersøgelse af en "sammenligningsgruppe", der bestod af modtagere af dagpenge og beskæftigede, blev udført af Danmarks Statistik med telefoniske interview. Vi har i denne artikel anvendt resultater fra både de kvantitative og kvalitative data fra projektet (Ejrnæs m.fl. 2010 og 2011, Müller m.fl. 2010 og 2011). Med de kvantitative data har vi belyst omfanget af konsekvenserne af de laveste ydelser, fx hvor hyppigt mennesker oplever bestemte afsavn og barrierer for at få job, og hvor ofte de reagerer på afsavn med bestemte handlinger som fx gældsætning. Den kvalitative undersøgelse afdækkede fx, hvad samspillet mellem på den ene side de strukturelle rammebetingelser i form af den økonomiske krise og på den anden side individets ressourcer og refleksioner betød for de fattiges overlevelsesstrategier. På den måde er det blevet muligt at belyse de mekanismer og dertil knyttede meninger og motivationer, der ligger bag de statistiske sammenhænge, der er påvist gennem den kvantitative undersøgelse (Elliot 2005).

Overlevelses- og tilpasningsstrategier

I dette afsnit vil vi belyse, hvilke copingstrategier ydelsesmodtagerne anvendte i 2009 – 2010 i forbindelse med at håndtere deres økonomiske problemer og øvrige livsbetingelser. Det fremgår af det empiriske materiale, at modtagerne udviklede copingstrategier i forhold til forskellige arenaer. Strategierne var primært rettet mod to problemer: arbejdsløsheden og manglen på penge i hverdagen. Strategier, der var rettet direkte mod arbejdsløshedssituationen, viste sig i konkrete handlinger som jobsøgning, mens andre strategier var rettet mod hverdagslivets problemer, fx økonomiske forhold, de oplevede afsavn og familiens sociale liv.

Tidligere undersøgelser (fx Kaul & Kvande 1991, Leisering & Leibfried 1999) har udelukkende beskæftiget sig med coping i forhold til enten arbejdsløshed eller fattigdom. I vores undersøgelse forsøger vi med en helhedsori-

enteret tilgang at belyse fattiges og arbejdsløses forskellige typer copingstrategier i forhold til flere arenaer. I det følgende viser vi, hvilke former for copingstrategier, modtagerne har benyttet i forhold til både arbejdsløshedssituationen og hverdagslivet.

Strategier rettet mod at opnå arbejde

Menneskers muligheder for at opnå en bedre økonomi ved at skaffe sig et job afhænger selvfølgelig af hvilke ressourcer og kvalifikationer, de er i besiddelse af. Derudover har den enkeltes overvejelser og valg med hensyn til jobsøgning stor betydning. Den enkelte træffer sine valg på baggrund af vurderinger af situationen, egne ressourcer, præferencer og visioner.

I forhold til at gøre sig gældende på arbejdsmarkedet er uddannelsesniveauet eller den kulturelle kapital af særlig stor betydning. Tabel 1 viser uddannelsesniveaue for grupper med forskelligt forsørgelsesgrundlag.

Tabel 1: Uddannelsesniveau for grupper med forskelligt forsørgelsesgrundlag. Procent.

	Starthjælp/ introydelse	Nedsat kontant- hjælp	Almindelig kontanthjælp	Dagpenge	Beskæf- tigatede
Ingen uddannelse	43	55	51	6	3
AMU-kurser	2	10	3	4	2
Erhvervsfaglig	13	19	23	26	24
Kort videregående	21	8	13	32	34
Lang videregående	16	7	6	29	34
Anden uddannelse	4	-	2	4	1
Uoplyst	1	1	1	-	-
I alt	100	100	100	100	100
Antal (N)	198	233	209	140	454

Kilde: Ejrnæs m.fl. 2010:27.

Mens det både er under 10 % af de beskæftigede og dagpengemodtagerne, der ikke havde nogen kompetencegivende uddannelse, gjaldt det for ca. halvdelen af kontanthjælpsmodtagerne og starthjælps- og introduktionsydelsesmodtagerne (43 – 55 %). Forskellene er store og signifikante på 1 % niveau. Med hensyn til at kunne gøre sig gældende på et felt som det danske arbejdsmarked uden kapital i form af uddannelse i en periode med stigende arbejdsløshed (i 2009) var disse mennesker meget dårligt stillet.

Undersøgelsen viser også, at de samme tre grupper var meget dårligt stillet med hensyn til helbred. 44 % af starthjælps- og introduktionsydelsesmodtagerne, 50 % af dem på nedsat kontanthjælp og 34 % af dem på almindelig kontanthjælp havde et dårligt eller meget dårligt helbred. Det gjorde sig kun

gældende for 6 % af dagpengemodtagerne og 2 % af de beskæftigede. Forskellene mellem de tre første grupper og de to sidste er signifikante på 1 % niveau. Der gælder samme tendens for både fysisk og psykisk helbred (Ejrnæs m.fl. 2010:32-33).

Lavt uddannelsesniveau, dårligt helbred og for en stor andel af de nyankomne flygtninge og indvandrere vanskeligheder med det danske sprog gav de tre grupper af forsørgelsesydelsesmodtagere et dårligt udgangspunkt for at konkurrere om jobs med arbejdsløse dagpengemodtagere, der jo endvidere havde den fordel, at de havde forholdsvis friske erfaringer fra det danske arbejdsmarked.

Når det gælder strategierne i forhold til arbejdsmarkedet, er det relevant at inddrage ydelsesmodtagernes vurdering af barriererne for at komme i beskæftigelse.

Tabel 2: Barrierer for selvforsørgelse. Forsørgelsesgrupper på interviewtidspunktet. Procent.

	Starthjælp/ introydelse	Nedsat kontanthjælp	Almindelig kontanthjælp	Nu i beskæftigelse – for på ydelse
Helbredsproblemer	61	77	66	30
Uddannelse/kvalifikationer	42	46	42	28
Sprogproblemer	54	26	27	27
Arbejdsløshed	19	20	24	15
Mangler netværk	9	6	7	6
Mangler selvtillid	7	12	8	8
Diskrimineret af arbejdsgivere	5	4	4	5
Familieproblemer	5	4	4	5
Ikke betale sig økonomisk	1	2	1	1
Andre grunde	7	5	11	8
Antal	130	84	151	102

Anm. Man kan svare flere ting samtidig, derfor er summen mere end 100.

Kilde: Ejrnæs m.fl. 2010:67.

Introduktionsydelses- og starthjælpsmodtagere, modtagere af nedsat kontanthjælp og almindelig kontanthjælp nævnte henholdsvis helbredsproblemer, uddannelsesproblemer og problemer med det danske sprog som de tre største hindringer for at blive selvforsørgende gennem at få et arbejde. Tabellen viser, at især helbredssituationen hyppigt for de aktuelle ydelsesmodtagere havde betydning som barriere for at opnå job. For de tre grupper, der på interviewtidspunktet intet arbejde havde, blev helbredsproblemer nævnt som barriere af 61 %-77 %, mens den tilsvarende procentandel for den gruppe, som på interviewtidspunktet havde skaffet sig et arbejde, men som tidligere havde været uden arbejde og modtaget en af disse ydelser, kun var 30 %, hvil-

ket er signifikant forskelligt fra de tre andre grupper på 1 % niveau. Dårligt helbred var den hyppigste forekommende barriere for at komme i arbejde.

Af de kvalitative interview fremgår det, at ydelsesmodtagerne både i forhold til barrierer i form af helbredsproblemer og uddannelsesproblemer lagde meget forskellige strategier for, hvordan problemerne skulle angribes. Der var stor forskel på perspektivet, alt efter hvor gamle ydelsesmodtagerne var. Ældre ydelsesmodtagere kunne forholdsvis hyppigt opleve både tiltagende helbredsproblemer, og at deres kompetencer ikke længere var tilstrækkelige. Nogle havde helt opgivet håbet om nogen form for almindeligt erhvervsarbejde og havde enten foretaget en form for resigneret tilbagetrækning eller en strategisk tilbagetrækning fx i form af ansøgning om førtidspension. Yngre ydelsesmodtagere kunne oftere have den oplevelse, at deres helbredsproblemer var midlertidige, og at hvis de blot fik den rette behandling, ville de kunne finde sig et job, eller at den rette form for kursus ville kunne bane vejen for job. Dette er udtryk for en forandringsrettet og problemfokuseret copingstrategi (Müller m.fl. 2010).

I surveyundersøgelsen vurderede 40-46 % af modtagerne af introduktionsydelse/starthjælp, nedsat kontanthjælp og almindelig kontanthjælp, at de ikke under nogen omstændigheder kunne klare et almindeligt erhvervsarbejde, mens 21-31 % mente, at de uden problemer kunne dette (Ejrnæs m.fl. 2010: tabel 4.2). De forskellige vurderinger bevirkede, at refleksionerne i forhold til arbejdsløshedssituationen varierede meget. For en stor del af dem, der ikke mente, at de kunne klare et arbejde, var strategien i forhold til arbejdsmarkedet at frigøre sig fra de krav, der blev stillet om arbejdsmarkedstilknnytning ved at ansøge om at få førtidspension eller vente på folkepension. Refleksionerne i forhold til den aktuelle situation førte altså til beslutninger om at kæmpe for at opnå pensionens sikkerhed og samtidig undgå at skulle leve op til krav, som de ikke oplevede at kunne honorere. Her blev den følelsesfokuserede coping i forhold til at forestille sig og planlægge et liv som pensionist central. Der er således tale om en strategisk afventende tilpasnings- og tilbagetrækningsstrategi. Men overvejelser kan på baggrund af samme type vanskeligheder føre til meget forskellige strategier. Således fortalte en ældre indvandrerkvinde med lang arbejds erfaring i Danmark, at hun ikke ville kunne holde til det psykiske pres, det ville være at skulle søge om førtidspension, der bl.a. indebar, at hun skulle arbejdsprøves. Hun forsøgte i stedet så godt som muligt at opfylde de krav, som forvaltningen stillede og håbede, at hun dermed kunne undgå reduktioner i kontanthjælpsydelserne. Hun vidste, at hun ikke kunne foretage den følelsesfokuserede coping, der ville være nødvendig i forhold til at søge om pension og anvendte dermed en resigneret tilpasningsstrategi.

I de kvalitative interview har vi imidlertid også eksempler på mennesker, der var helt sikre på, at de nok skulle få job, når de var færdige med den uddannelse, som de ville søge ind på, når deres midlertidige sygdom var ble-

vet kureret, eller når de blot havde søgt job tilstrækkelig længe (Müller m.fl. 2010). De kunne stadig se en sammenhæng mellem deres jobsøgning og en fremtidig situation som selvforsørgende. De kunne foretage en proaktiv mestring baseret på en oplevelse af sammenhæng i deres liv.

Strategier og reaktioner i forhold reduktionen af ydelsen

Tabel 3 viser, hvorledes modtagerne reagerede på den nedsatte ydelse. Et spørgsmål vedrørte indflydelsen på jobsøgning, og et andet spørgsmål vedrørte virkningen i form af opgiveness eller modløshed.

Tabel 3: Respondenter fordelt efter, hvordan den nedsatte ydelse havde påvirket dem. Procent.

A. Mere jobsøgning – og ikke mere modløs	5 %
B. Mere jobsøgning og mere modløs	20 %
C. Hverken mere jobsøgning eller mere modløs	26 %
D. Mere modløs, men ikke mere jobsøgning	49 %
I alt	100 %
Antal (N)	252

Kilde: Ejrnæs m.fl. 2010: 80.

49 % af de 252 ydelsesmodtagere, der havde fået nedsat deres sociale ydelse, blev mere modløse eller opgivende, samtidig med at de ikke blev mere tilskyndede til at søge job. For 26 % var situationen uændret. 20 % blev mere jobsøgende, men alligevel samtidig mere modløse eller opgivende. Kun 5 % blev mere tilskyndet til at søge et ordinært job uden at blive mere modløse eller opgivende. Den lavere ydelse førte altså kun til, at i alt 25 % anlagde en problemfokuseret arbejdsrettet strategi i forhold til forsørgelsesproblemerne, idet de mere intenst søgte job. For 49 % virkede nedsættelsen direkte kontraproduktiv i forhold til overhovedet at motivere ydelsesmodtagerne til at anlægge arbejdsrettede strategier, idet de ikke søgte job hyppigere, men blot blev mere modløse. Dette resultat viser tydeligt, at den følelsesfokuserede coping for halvdelen af ydelsesmodtagerne kom til at indtage den dominerende rolle, fordi den problemfokuserede coping ikke virkede realistisk.

De kvalitative interview viser, at modløsheden blandt modtagerne af de laveste ydelser var en konsekvens af kravet om at skaffe sig job og den samtidige oplevelse af hverken at kunne opnå eller magte et ordinært fuldtidsjob. Irakiske Miriam, som siden hun kom til Danmark for fem år siden, konstant havde søgt arbejde, er et tydeligt eksempel på, hvorledes flere års nytteløs jobsøgning uden succes kombineret med en hverdag på starthjælp præget af afsavn og fattigdom, påvirkede hendes coping i en negativ og resigneret ret-

ning. Hendes psykiske tilstand var ved andet interview tydeligt præget af stress og depression. Hendes helbred var over tid blevet dårligere, økonomien strammere, og den følelsesfokuserede coping gav sig udtryk i opgivenhed og modløshed, mens hendes coping bare et år tidligere havde været problemfokuseret i forhold til aktivt at søge job og kvalificere sig yderligere i forhold til det danske arbejdsmarked.

Når mennesker er fattige og lider mange afsavn, hænger det snævert sammen med, at de er dårligt stillet med hensyn til ressourcer - først og fremmest fysisk og psykisk helbred, men også med hensyn til andre former for kapital. Nå det gælder muligheden for at få job, er specielt kulturel og social kapital vigtige, men det er det psykiske og fysiske helbred også. Resultaterne viser, at modtagerne af de laveste ydelser, der også før reduktionerne i ydelser hørte til de fattigste i Danmark, havde meget svært ved at komme ud af denne situation – også selvom de fik en meget kraftig tilskyndelse til at få et job på det tidspunkt, da de fik nedsat deres ydelser. Tabel 3 viser imidlertid også, at copingen i forhold til arbejdsmarkedet førte til vidt forskellige handlinger og indstillinger, selvom alle havde oplevet en forværring af en i forvejen meget lav levestandard. Fire forhold er meget centrale. For det første er menneskers handlemuligheder betinget af deres kapitaludrustning, af feltets (arbejdsmarkedets) beskaffenhed og af deres habitus. For det andet er menneskers biografi forskellig, hvilket giver et meget forskellig udgangspunkt for, hvordan den samme situation tolkes og vurderes. For det tredje er mennesker forskellige med hensyn til ressourcer og individuel modstandskraft. For det fjerde har de forskellige intentioner og visioner, hvilket betyder, at de reflekterer og handler forskelligt.

Strategier for at få pengene til at slå til

Modtagerne af de laveste sociale ydelser blev udsat for en reduktion af deres indkomst. De skulle håndtere et hverdagsliv præget af økonomisk knaphed og de medfølgende afsavn og begrænsninger, og de udviklede derfor strategier, som var rettet mod at (over)leve med færrest mulige afsavn for de penge, som de modtog i social ydelse. Tabel 4 viser, hvilke strategier starthjælps-, introduktionsydelse- og kontanthjælpsmodtagerne anvendte sammenlignet med dagpengemodtagerne og de beskæftigede.

Modtagerne af starthjælp/introduktionsydelse og nedsat kontanthjælp havde meget hyppigere købt tøj/møbler i genbrugsbutikker end dagpengemodtagerne og de beskæftigede (signifikansniveau 1 %). Kun 11 % af modtagerne af starthjælp/introduktionsydelse og 13 % af modtagerne af kontanthjælp havde taget ekstra arbejde, mens det for dagpengemodtagerne og de beskæftigede var henholdsvis 25 % og 42 % (signifikansniveau 5 %). De beskæftigede udførte tillige sort arbejde hyppigere end både starthjælps/introduktionsydelsermodtagere og modtagere af almindelig kontanthjælp (signifikansniveau 1 %). På nogle områder varierede handlingsmønstrene mellem

Tabel 4: Handlinger i forbindelse med en økonomisk dårlig situation inden for de sidste 3 år. Procent.*

	Starthjælp/ introduktions- ydelse	Nedsat Kontant- hjælp	Almindelig kontant- hjælp	Dag- penge	Beskæf- tignede
Købt tøj/møbler i genbrug	80	64	53	41	34
Fået tøj/møbler af familie/venner	54	60	56	52	37
Købt på afbetaling	33	46	34	16	14
Taget ekstraarbejde	13	17	11	25	42
Haft "sort" arbejde	4	13	6	8	18
Stiftet gæld	49	62	47	54	49
Antal (N)	183	200	162	63	104

*Mulighed for flere svar, hvorfor summen af procenterne kan overstige 100.

Kilde: Ejrnæs m.fl. 2010:83.

forsørgelsesgrupperne således kraftigt, hvilket skyldes de enkelte gruppers muligheder og forudsætninger. Fx kræver det et godt helbred, adgang til arbejdsmarkedet, arbejdsmarkedstilknytning, erhvervserfaringer og/eller netværk for at kunne arbejde ekstra eller udføre sort arbejde. Hermed havde alle ikke samme muligheder for at håndtere den økonomiske knaphed, hvilket ud fra Bourdieus optik kan forklares af gruppernes forskellige kapitaler sammenholdt med deres positioner i feltet, som i denne sammenhæng var med til at begrænse handlingsmulighederne for dem med færrest ressourcer og mindst kapital. Hermed var der risiko for, at de fattige blev fastlåst i en position, hvor de ikke havde mulighed for at cope problemfokuseret. Den begrænsede handlemulighed illustreres måske bedst ved, at mellem 44 % og 59 % af starthjælps/introduktionsydelsesmodtagere og modtagere af nedsat og almindelig kontanthjælp ikke mente, at de havde nogen mulighed for at skaffe 10.000 kr. på en uge, mens dette kun gjaldt for 1-2 % af dagpengemodtagere og beskæftigede (signifikansniveau 1 %) (Ejrnæs m.fl. 2010:88).

Gældsstiftelse

Som det fremgår af tabel 4 var gældsstiftelse en af de mest anvendte strategier i forbindelse med at håndtere en økonomisk dårlig situation inden for alle forsørgelsesgrupper. Det skal i denne sammenhæng påpeges, at gældsstiftelse havde mange og vidtrækkende konsekvenser for de mere udsatte grupper, som ofte ikke kunne låne i banken. Gældsstiftelsen skete derfor ofte på meget dårligere vilkår hos private kreditvirksomheder, via kontokort/ afbetaling,

hos tvivlsomme lånefirmaer og på det "grå lånemarked" (Juul 2009:5). Nogle lånte penge af venner, familie og bekendte, selvom det ofte var forbundet med en følelse af stor skam. Af interviewene fremgår det, at gælden blev optaget både for at overleve i hverdagen og i forbindelse med særlige begivenheder som ferier, konfirmationer, jul eller lignende.

Gældsstiftelsen var for mange en desperat handling. En nordafrikansk familie, der var ramt af 300/450-timers reglen i et halvt år, kunne ikke (over)leve for den ene kontanthjælp. Familien havde kun 1000 kr. om måneden at leve for. De var i en desperat situation, som bl.a. gav sig udslag i, at faderen overvejede at tage en datter ud af skolen, fordi hun som den eneste ville kunne tjene penge til familien. Familien valgte at låne, men det var umuligt at optage banklån, og forældrene lånte derfor af venner og bekendte. Endvidere lånte deres ene voksne søn penge i banken til dem, og i alt endte de i denne periode med at stifte gæld for ca. 46.000 kr. Før de blev ramt af 300/450-timers reglen havde de ikke gæld nogen steder. Faderen i familien fortalte om situationen:

Jeg har jo ikke nogen familie her i Danmark, som har penge, som vi kunne låne af, så jeg måtte låne af dem vi kender. Og der har jeg lånt 500 og 1.000 kr. ad gangen (...) og min søn har også lånt [os] omkring 20.000 kr. Han havde det så dårligt over, at hans mor havde det så skidt, så han har lånt [os] for at hjælpe, han har også købt medicin til hende og været med til at dække hans søskendes bøger, og hvad de nu manglede. Og nu står han også med gæld (...)

Familien fik ret til kontanthjælp til begge ægtefæller igen, men havde udsigt til gennem lang tid at skulle afdrage på gælden, og deres økonomiske situation var derfor stadig et år senere anstrengt.

For flere af modtagerne af de laveste ydelser var gældsstiftelse en kortsigtet strategi til at klare sig igennem hverdagen og fx sørge for, at der var mad på bordet, og at de fik betalt regninger. Det at optage gæld var således en overlevelsestrategi, som de valgte, fordi de ikke kunne se andre muligheder. Andre typer problemer i forbindelse med gældsstiftelse opstod i en familie, hvor der var blevet lukket for elektriciteten, så familien så sig nødsaget til at låne penge af nogle rockere. De fik lånet gennem en af deres bekendte, som kendte rockerne. Lars, faderen i familien, fortalte herom:

Det kommer vi aldrig til [igen]. Det har vi snakket om (...) det var bare for høje renter. Låner du 3000 kr., skal du betale 6.000 kr. tilbage. Låner du 10.000 kr., skal du betale 20.000 kr. Der er ikke noget at gøre, og de river ørerne af dig, hvis du ikke betaler, og så kommer der dummebøder på, og dem skal man altså helst gerne betale, for ellers så går det galt. Jeg kender nogen, der har fået ørerne galt i maskinen engang ved at låne penge sådan nogle steder (...).

Familiens situation uden lys, køleskab og varm mad førte dem ud i desperat låntagning. Denne desperado-coping var udtryk for afmagt. Lånene forværrede blot deres situation – særligt fordi afdrag på gælden havde indflydelse på rådighedsbeløbet fremover og dermed deres levekår i en lang periode.

Andre strategier: Budgetplanlægning, tilbudsjagt, flaskeindsamling og julehjælp

Håndtering af det økonomiske pres bestod i på forskellig måde at få de begrænsede ressourcer til at dække de mest nødvendige behov. Særligt børnefamilierne søgte at forvalte pengene, så de kunne strække længst muligt via budgetplanlægning, prioriteringer af udgifter samt tilbudsjagt. Her var der tale om en form for coping, hvor strategierne blev mere langsigtede, og hvor forældrene handlede strategisk og aktivt for at få pengene til at slå til. Dette betød bl.a., at børnefamilierne inddrog børnefamilieydelse i deres budgetter, og at fx elregninger blev betalt, når børnepengene blev udbetalt, eller at disse penge indgik i det månedlige rådighedsbeløb. Anni og Jan, et forældrepar på nedsat kontanthjælp, fortalte: "Vi er kun bagud med en elregning nu, og den får vi rettet op på her til d. 20. med børnepenget". Annis og Jans måde at håndtere deres økonomiske situation og de mange udgifter på var hermed at inddrage børnefamilieydelsen i budgettet.

En anden form for økonomisk planlægning var konsekvent tilbudsjagt. Indkøb blev planlagt efter, hvornår der var tilbud, og hvornår på dagen, fx dagligdagsvarer, blev nedsat pga. snarlig udløbsdato. De personer, der cope på denne måde, var meget bevidste om tilbud, udsalg m.m. Kenneth, kontanthjælpsmodtager og enlig far til tre børn, fortalte fx:

(...) så er jeg god til at gå efter reklamer. Jeg ved fx på fredag skal jeg til Centeret for at købe nyt telefonnummer til min datter, fordi der kan hun få 200 kr. taletid for 1 kr. Sådan nogen småting, det gør jeg.

Kenneth planlagde på denne måde sine indkøb efter reklamer og tilbud, og hermed blev udgifterne begrænset.

I disse familier blev der ofte kun købt de billigste fødevarer, hvilket betød, at sunde fødevarer blev nedprioriteret, da de var dyrere end usunde varer, hvilket nagede forældrene, da de gerne ville give børnene en sund kost. Området, som familierne boede i, havde i den sammenhæng betydning for copingstrategierne. Fx fortalte Anni og Jan, som boede på landet, at de samlede nedfalden frugt i områdets haver for at kunne give børnene frugt og grønt, mens Kenneth, som boede i et boligsocialt område, hvor der var mange børn fra mindre bemidlede familier, fortalte, at der her var gode muligheder for at få genbrugstøj gratis, og at naboerne hjalp hinanden og fx lånte penge til hinanden.

I hverdagen var særligt forældrene i børnefamilierne generelt gode til at forvalte de eksisterende ressourcer og få pengene til at strække langt. Foræl-

drene var ofte meget rationelle i deres indkøb og kreative i deres madlavning. Anja, som er mor til Kasper på 11 år og gift med Lars, fortalte:

Vi kigger meget i tilbudsaviser og sådan noget. Der var et tilbud oppe i Super Best i går, hvor der var fem pakker kød for 100 kr. Så det snupede vi da. (...). Vi har levet på havregrød. (...) vi går ikke sultne i seng (...). Jeg skal nok finde på noget. Nogle gange, så laver mig og Kasper kartoffel-frikadeller. Det er kartoffelmos, jeg laver, og så laver vi dem lige som frikadeller på panden.

Endvidere fortalte Lars og Anja om, hvorledes de udviklede alternative måder at lave og opbevare mad på i den periode, hvor de levede uden strøm. Her hængte Lars fx smør og mælk ud af vinduet i en pose, så varerne kunne holde sig kolde, og Anja varmede mad på en fonduebrænder for at få varm mad på bordet til deres søn, og de "lånte strøm" af naboen via en ledning ind igennem brevsprækken. Denne udvikling af praktiske overlevelsestrategier er udtryk for en reaktiv tilpasning, hvor familien forsøgte at (over)leve med de forudsætninger, de aktuelt havde. Deres coping- og tilpasningsstrategier var i denne sammenhæng kortsigtet problemfokuseret coping, dvs. afværgemanøvrer, som handlede om overlevelse fra dag til dag. De fattige familier udviklede dog generelt mere langsigtede praktiske overlevelsestrategier i hverdagen, og i flere familier var der eksempler på, at forældrene fandt alternative løsninger på, hvad der kunne se ud til at være relativt langvarige økonomiske problemer. Dette kunne være alt lige fra flaskeindsamling, at samle nedfalden frugt op, stjæle mad i supermarkeder eller ved landevejsboder, at få snakket sig til et gratis kontingent i sportsklubben til at afbetale i rater. Det kunne også bestå i mere oplagte handlinger som at søge julehjælp eller ekstra ydelser hos kommunen til sport eller andet, og alle disse handlinger kan ses som udtryk for en mere langsigtet strategi for håndtering af hverdagsproblemer.

I forhold til at modtage hjælp fra private organisationer var det at søge fx julehjælp dog ikke en udbredt strategi blandt de fattige. Under 20 % af familierne havde modtaget julehjælp eller nogen anden form for hjælp fra en velgørende organisation inden for det sidste år (Ejrnæs m.fl. 2010:95). Af de kvalitative interview fremgik det, at en del ikke kendte til mulighederne for at søge ekstra hjælp. Hermed blev det også tydeligt, at denne form for coping – at søge økonomisk støtte hos velgørende organisationer – krævede aktiv handling og ressourcer i form af kendskab til organisationerne og deres ansøgningsprocedurer. Det krævede også kompetence til at formulere en ansøgning eller frimodighed til at være opsøgende, hvilket vedrører individernes ressourcer og kapital. Endelig kræver det følelsesfokuseret coping at give sig til kende som hjælpsøgende. Selv denne forholdsvis passive form for coping krævede ressourcer, som en stor del af disse familier ikke var i besiddelse af (Ejrnæs m.fl. 2010, Müller m.fl. 2010).

Forældres beskyttende strategier

Foruden at udvikle strategier for at få pengene til at slå til var det tydeligt, at forældrene i børnefamilierne udviklede strategier, som særligt handlede om at skærme børnene mod oplevelsen af fattigdom. Det var imidlertid svært. En far udtrykker det således:

Det sværeste er som familiefar at undgå at indblande børnene og sørge for, at de ikke læser brevene. Men de har alligevel kunnet mærke det økonomisk, og de kunne godt se, selvom at de ikke spurgte, at der var krise, for de kunne godt mærke det på os. Og de havde det svært. De kunne ikke spørge om bare en tier for at komme med på tur. (...). Det er svært at stå over for sine børn i den situation (...).

Situationen stillede umiddelbart store krav til den følelsesfokuserede coping. Forældrene var meget bekymrede over situationen, men forsøgte alligevel at skjule den for børnene, samtidig med at de havde en klar fornemmelse af, at dette ikke kunne lade sig gøre.

Forældrene, der var ramt af en knaphedsøkonomi, var til trods for denne meget opmærksomme på at give børnene mulighed for at deltage i børnefællesskabet fx ved at kunne deltage i skoleudflugter, spille fodbold, have mobiltelefon eller mærketøj som deres jævnaldrende. Forældrene prøvede så vidt muligt at opfylde både børnenes materielle og sociale behov. Særligt i højtid og ferier blev fattigdommen mærkbar, og det var derfor ofte i forhold til fx julegaver og aktiviteter i sommerferien, at forældrene gjorde meget for, at børnene skulle få og opleve det samme som deres jævnaldrende kammerater.

Endvidere ønskede forældrene, at deres børn skulle have et aktivt fritidsliv, men ofte havde de ikke råd til kontingenter, og de ønskede også, at deres børn skulle ligne andre børn og have samme materielle forhold, så de ikke følte sig udenfor. Kavitha fra Sri Lanka fortæller om børnene:

(...) De bliver prioriteret først, og selvom det er meget dyrt, så prøver jeg på at finde en løsning på det – til at købe tøjet som de ønsker, skoene som de ønsker, skoletaske som de ønsker, og madpakke som de ønsker, stort set alt (...). De vil ligne danske børn i skolen, og deres madpakker skal se flotte ud. Det hele skal næsten være som hos danske børn, og det er meget svært at leve op til simpelthen, hvis man har en dårlig økonomi (...) de bliver ikke mobbet, men de vil også gerne være med i gruppen, de kan ikke lide at blive holdt udenfor, og selvom det er dyrt, så køber jeg næsten alt (Müller m.fl. 2010:77-78).

Børnenes materielle behov blev i dette eksempel prioriteret højt i et forsøg på at leve op til omverdenens standarder og afværgе børnenes eksklusion fra fællesskabet, hvilket også er en pointe, som fremgår af forskning om udsat-

hed og forbrug i de nordiske velfærdsstater (Bonke 2005). I en norsk undersøgelse af forældres strategier i forbindelse med at skærme børn mod konsekvenserne af at leve med en lav indtægt skelner Thorød (2006:25, 38) mellem på den ene side materielt-handlingsorienterede strategier, hvor forældrene søger at give barnet en normal barndom, hvor han eller hun kan deltage i den forbrugsorienterede kultur, og på den anden side pædagogisk-værdiorienterede strategier, hvor forældrene erkender, at de ikke har lige så mange penge som andre og derfor må leve et anderledes liv. Med de pædagogiske strategier søger forældrene bl.a. at kompensere for mangler ved at give gyldighed til ting, der ligger uden for den dominerende forbrugskultur samt at få børnene til at forstå den situation, som familien befinder sig i.

I vores kvalitative interview er der eksempler på begge strategier. For eksempel anvendte Kenneth en pædagogisk-værdiorienteret strategi i forbindelse med, at familien ikke længere havde råd til tv-signal og derfor måtte undlade at se TV. Han fortalte, at familien aldrig før havde været så meget sammen, og at han talte mere med børnene end tidligere, hvor TV havde fyldt meget i deres hverdag. Således betragtede han det som en positiv forandring for familielivet, fordi de fik mere samvær.

Vi så dog flest eksempler på de materielt-handlingsorienteret strategier, hvor forældre som Kavitha ihærdigt forsøgte at sikre, at børnene havde mulighed for at opleve en normal barndom – herunder have de samme livsbetingelser som deres klassekammerater, både i forhold til forbrug fx modetøj og mobiltelefoner og i forhold til aktiviteter, fx at kunne holde fødselsdag, gå til dans eller lignende. Undersøgelsen viser således, at forbruget i en kommercialiseret børne- og ungdomskultur spillede en betydelig symbolsk rolle i forhold til at signalere, at man er med i børnefællesskabet (se også Sørensen 2010:27-30). Det viser sig ved, at forældrene både var opmærksomme på børnenes ønsker, og at de i deres handlinger prioriterede, at børnene fik adgang til nogle af de samme materielle statussymboler som andre børn havde.

Afslutning

I artiklen har vi påvist, at strategier rettet mod at opnå job var meget afhængige af familiernes ressourcer i form af helbred, individuel modstandskraft og kompetencer eller kapitaler i forhold til kravene på de felter, der vedrørte arbejdsmarkedet. Copingen i forhold til at få de knappe penge til at slå til i hverdagen var præget af de samme faktorer. Her viser det sig dog samtidig, at modtagernes netværk og familieforhold spillede en stor rolle. Evnen til at kunne håndtere den materielle mangelsituation var desuden afhængig af, at den følelsesfokuserede coping ikke stillede sig i vejen for den problemfokuserede.

Undersøgelsen viser altså, at refleksiviteten og valgene eksisterede i modsætning til, hvad man måske umiddelbart skulle forvente ud fra Bourdieus tankegang, hvor strukturelle begrænsninger, habitus, feltet samt "feel for the

game" inden for feltet kunne medføre, at handlingerne ville være en afspejling af disse forhold og derfor vanepæregede, kropsindlejrede og ureflekterede. Undersøgelsen viser samtidig, at refleksiviteten på ingen måde var begrænset til overvejelser om at skaffe sig job for at forbedre den økonomiske situation, men også vedrørte håndteringen af fattigdommen og afsavne i hverdagen. Overvejelserne gjaldt såvel selve begrænsningen i handlemuligheder, prioriteringen af behovene som valget mellem de forskellige handlinger, der trods alt var mulige i forhold til forbrug, afhjælpning af afsavn og beskyttelse af børn.

Noter

1. Projektet blev finansieret af Rådet for Socialt Udsatte. For information om projektet se <http://www.fattigdomogulighed.dk/information.html>
2. På baggrund af dataindsamlingen har vi kvantitativt kunnet belyse virkningerne af de nedsatte ydelser for 433 modtagere af de laveste ydelser. Vi har kunnet sammenligne med 208 kontanthjælpsmodtagere, 454 beskæftigede og 140 dagpengemodtagere. Hertil har vi kunne understøtte og uddybe konsekvenserne med 30 kvalitative interviews med husstande, hvoraf 16 af dem var husstande, der levede af starthjælp eller nedsat kontanthjælp. For en nærmere beskrivelse af datamaterialet, udvælgelseskriterier, bortfald etc., se Hansen & Hussain 2009, Bilag A samt Müller m.fl. 2010, bilag 1.

Litteratur

- Antonovsky, Aaron 2000: *Helbredets mysterium*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Archer, Margaret M. 2007: *Making our Way through the World. Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Becker, Gary 1976: *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bonke, Jens (red.) 2005: *Udsathed og forbrug i de nordiske velfærdsstater*. København: Socialforskningsinstituttet (SFI).
- Bourdieu, Pierre 2002: "Det økonomiske felt". *Dansk Sociologi*, nr. 1, 2002:13-39.
- Bourdieu, Pierre 2005: *Udkast til en praksisteori*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Coleman, James 1994: "A Rational Choice Perspective on Economic Sociology", i N. Smelser og R. Swedberg (eds.): *The Handbook of economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Crossley, Nick 2001: "The phenomenological habitus and its construction". *Theory and Society*, 30, 2001:81-120.
- Ejrnæs, Morten; Hansen, Henning & Larsen, Jørgen Elm 2010: *Levekår og Coping – Resourcer, tilpasning og strategi blandt modtager af de laveste ydelser*. København: CASA.
- Ejrnæs, Morten; Hansen, Finn Kenneth; Hansen, Henning; Hussain, M. Azhar & Larsen, Jørgen Elm 2011: *Livet på de laveste sociale ydelser et år efter – en kvantitativ forløbsundersøgelse*. København: CASA.
- Elliot, Jane 2005: *Using Narrative in Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches*. London: Sage.
- Hansen, Finn Kenneth & Hussain, Mohammed Azhar 2009: *Konsekvenser af de laveste sociale ydelser – Forsørgelsesgrundlag og afsavn*. København: CASA.

- Juul, Jonas Schytz 2009: *Dyr gæld belaster de fattiges økonomi*. AE-rådets analyse 11/12 2009.
- Kaul, Hjørdis & Kvante, Elin 1991: "Mestring av arbeidsledighet". *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, vol. 32, nr. 1, 1991:3-21.
- Lazarus, Richard S. 2006: *Stress og følelser – en ny syntese*. København: Akademisk Forlag.
- Lazarus, Richard S. & Folkman, Susan 1984: *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer.
- Leisering Lutz & Leibfried, Stephan 1999: *Time and Poverty in Western Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lister, Ruth 2004: *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Müller, Maja; Andersen, John; Ejrnæs, Morten & Larsen, Jørgen Elm 2010: *Livet på laveste sociale ydelser – En kvalitativ undersøgelse om livsbetingelser og copingstrategier*. København: CASA.
- Müller, Maja; Andersen, John; Ejrnæs, Morten & Larsen, Jørgen Elm 2011: *Livet på de laveste sociale ydelser et år efter – en kvalitativ forløbsundersøgelse*. København: CASA.
- Mitchell, Wendy & Green, Eileen 2002: *I don't know what I'd do without our Mam. Motherhood, identity and support networks*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Sen, Amartya 1992: *Inequality Reexamined*. Oxford: Clarendon Press.
- Sørensen, Heidi 2010: *Fattigdom i børnehøjde – Børns oplevelser af en opvækst i fattigdom*. København: CASA.
- Thorød, Anne Brita 2006: *En normal barndom? Foreldrestrategier for å skjærme barn fra konsekvenser av å leve med en lav inntekt*. Oslo: Nordisk Institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA).
- Thybo, Peter 2003: "Sygdom er hvordan man har det – Sundhed er hvordan man ta'r det – Om Antonovskys salutogenetiske idé". *Kognition og Pædagogik*, nr. 49, 2003:57-66.